

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
ELEANOR SHARPSTON
της 23ης Απριλίου 2020¹

Υπόθεση C-681/18

**JH
κατά
KG**

[αίτηση του Tribunale ordinario di Brescia (πρωτοδικείου της Brescia, Ιταλία)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2008/104 – Προσωρινή απασχόληση – Διαδοχικές συμβάσεις με τον ίδιο έμμεσο εργοδότη – Άρθρο 5, παράγραφος 5 – Ίση μεταχείριση – Καταστρατήγηση των διατάξεων της οδηγίας»

1. Στην υπό κρίση υπόθεση το Δικαστήριο καλείται για πρώτη φορά να ερμηνεύσει το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104, περί της εργασίας μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης². Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο ερωτάται αν στην περίπτωση που εργαζόμενος προσλαμβάνεται από εταιρία προσωρινής απασχόλησης και τοποθετείται ως προσωρινά απασχολούμενος στον ίδιο έμμεσο εργοδότη δυνάμει οκτώ διαδοχικών συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης και 17 ανανεώσεων πρόκειται για «διαδοχικές αλλαγές της θέσης απασχόλησης που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της [εν λόγω] οδηγίας».

Το νομικό πλαίσιο

Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

2. Το άρθρο 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης)³ προβλέπει τα εξής:

«1. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπείά του.

2. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε ένα όριο μέγιστης διάρκειας εργασίας, σε ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης, καθώς και σε ετήσια περίοδο αμειβόμενων διακοπών.»

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

² Οδηγία 2008/104/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 19ης Νοεμβρίου 2008 (ΕΕ 2008, L 327, σ. 9).

³ ΕΕ 2007, C 303, σ. 1.

Η οδηγία 2008/104

3. Η οδηγία 2008/104, όπως διευκρινίζεται στην αιτιολογική της σκέψη 1, σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα και τηρεί τις αρχές που αναγνωρίζονται από τον Χάρτη και αποβλέπει στην εξασφάλιση πλήρους συμμόρφωσης με το άρθρο 31 του Χάρτη. Η οδηγία θεσπίζει, για τους προσωρινά απασχολούμενους, προστατευτικό πλαίσιο το οποίο «δεν επιτρέπει διακρίσεις, χαρακτηρίζεται από διαφάνεια και είναι αναλογικό, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνει υπόψη την ποικιλία των αγορών εργασίας και των εργασιακών σχέσεων»⁴. Στο πλαίσιο αυτό, «[ο]ι βασικοί όροι εργασίας και απασχόλησης, οι οποίοι εφαρμόζονται στους προσωρινά απασχολούμενους πρέπει να είναι τουλάχιστον εκείνοι που θα ίσχυαν για τους εργαζόμενους αυτούς εάν είχαν προσληφθεί από τον έμμεσο εργοδότη για την ίδια θέση»⁵.

4. Η αιτιολογική σκέψη 15 διευκρινίζει ότι «[ο]ι συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου αποτελούν τη γενική μορφή εργασιακών σχέσεων. Για τους εργαζόμενους οι οποίοι έχουν συνάψει σύμβαση αορίστου χρόνου με εταιρεία προσωρινής απασχόλησης, λαμβανομένης υπόψη της ιδιαίτερης προστασίας που παρέχει αυτή η σύμβαση, πρέπει να προβλεφθεί η δυνατότητα παρέκκλισης από τους κανόνες που εφαρμόζονται στον έμμεσο εργοδότη».

5. Η αιτιολογική σκέψη 21 επισημαίνει ότι «[σ]ε περιπτώσεις παράβασης των υποχρεώσεων που απορρέουν από την παρούσα οδηγία, τα κράτη μέλη θα πρέπει να προβλέπουν διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες χάριν διαφύλαξης των δικαιωμάτων των προσωρινά απασχολούμενων, καθώς και κυρώσεις οι οποίες να είναι ουσιαστικές, αποτρεπτικές και ανάλογες».

6. Το άρθρο 1 καθορίζει το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας ως εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται στους εργαζόμενους μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης με σύμβαση εργασίας ή σχέση εξαρτημένης εργασίας, οι οποίοι τοποθετούνται σε έμμεσους εργοδότες για να εργασθούν προσωρινά υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνσή τους.

2. Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται στις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες είναι εταιρείες προσωρινής απασχόλησης ή έμμεσοι εργοδότες και οι οποίες ασκούν οικονομική δραστηριότητα, ανεξαρτήτως του εάν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

[...]»

7. Κατά το άρθρο της 2, η οδηγία 2008/104 αποσκοπεί «στην εξασφάλιση της προστασίας των προσωρινά απασχολούμενων και στη βελτίωση της ποιότητας της προσωρινής απασχόλησης, με την εξασφάλιση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης, όπως αυτή εκτίθεται στο άρθρο 5, στους προσωρινά απασχολούμενους και με την αναγνώριση των εταιρειών προσωρινής απασχόλησης ως εργοδοτών, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη την ανάγκη θέσπισης κατάλληλου πλαισίου για την προσφυγή στην προσωρινή απασχόληση προκειμένου να ενισχυθεί ουσιαστικά η δημιουργία θέσεων απασχόλησης και η ανάπτυξη ευέλικτων μορφών εργασίας».

8. Το άρθρο 3, παράγραφος 1, ορίζει διάφορες έννοιες που είναι κρίσιμες για την εφαρμογή της οδηγίας ως εξής:

«α) “εργαζόμενος”: το πρόσωπο το οποίο, στο συγκεκριμένο κράτος μέλος, προστατεύεται ως εργαζόμενος στο πλαίσιο της εθνικής νομοθεσίας για την απασχόληση·

4 Αιτιολογική σκέψη 12.

5 Αιτιολογική σκέψη 14.

- β) “εταιρεία προσωρινής απασχόλησης”: το φυσικό ή νομικό πρόσωπο το οποίο, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, συνάπτει συμβάσεις εργασίας ή σχέσεις εξαρτημένης εργασίας με προσωρινά απασχολούμενους, με σκοπό να τους τοποθετεί σε έμμεσους εργοδότες για να εργασθούν προσωρινά υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνσή τους·
- γ) “προσωρινά απασχολούμενος”: ο εργαζόμενος ο οποίος έχει σύμβαση εργασίας ή σχέση εξαρτημένης εργασίας με εταιρεία προσωρινής απασχόλησης, προκειμένου να τοποθετηθεί σε έμμεσο εργοδότη για να εργασθεί προσωρινά υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνσή του·
- δ) “έμμεσος εργοδότης”: το φυσικό ή νομικό πρόσωπο για το οποίο και υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνση του οποίου εργάζεται προσωρινά ο προσωρινά απασχολούμενος·
- ε) “τοποθέτηση”: η περίοδος κατά την οποία ο προσωρινά απασχολούμενος τίθεται στη διάθεση του έμμεσου εργοδότη για να εργασθεί προσωρινά υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνσή του·
- στ) “βασικοί όροι εργασίας και απασχόλησης”: οι όροι εργασίας και απασχόλησης που ορίζονται από τις νομοθετικές, κανονιστικές και διοικητικές διατάξεις, τις συλλογικές συμβάσεις ή/και άλλες δεσμευτικές γενικές διατάξεις που ισχύουν για τον έμμεσο εργοδότη και αφορούν:
 - i) τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, τις υπερωρίες, τα διαλείμματα, τις περιόδους ανάπαυσης, τη νυκτερινή εργασία, τις άδειες και τις αργίες·
 - ii) τις αποδοχές.»

9. Το άρθρο 4, παράγραφος 1, προβλέπει ότι «[α]παγορεύσεις ή περιορισμοί όσον αφορά την προσωρινή απασχόληση δικαιολογούνται μόνο από λόγους γενικού συμφέροντος που αφορούν ιδίως την προστασία των προσωρινά απασχολούμενων, τις απαιτήσεις υγείας και ασφάλειας στην εργασία ή την ανάγκη διασφάλισης της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς εργασίας και της αποφυγής καταχρήσεων».

10. Το άρθρο 5, παράγραφος 1, προβλέπει ότι «[ο]ι βασικοί όροι εργασίας και απασχόλησης των προσωρινά απασχολούμενων, κατά τη διάρκεια της τοποθέτησής τους σε έμμεσο εργοδότη, είναι τουλάχιστον αυτοί που θα εφαρμόζονταν εάν οι εργαζόμενοι είχαν προσληφθεί απευθείας από τον εν λόγω εργοδότη για να καταλάβουν την ίδια θέση [...]».

11. Κατά το άρθρο 5, παράγραφος 5, «[τ]α κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία και/ή πρακτική, για να αποτραπεί η καταχρηστική εφαρμογή του παρόντος άρθρου και ειδικότερα να αποτραπούν οι διαδοχικές αλλαγές της θέσης απασχόλησης που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της παρούσας οδηγίας. Τα κράτη μέλη ενημερώνουν την Επιτροπή για τυχόν λήψη τέτοιων μέτρων».

12. Το άρθρο 6 προβλέπει τα εξής:

«1. Οι προσωρινά απασχολούμενοι ενημερώνονται για τυχόν κενές θέσεις εργασίας στον έμμεσο εργοδότη, προκειμένου να έχουν τις ίδιες δυνατότητες με τους άλλους εργαζομένους της επιχείρησης να προσληφθούν σε μόνιμες θέσεις εργασίας. Η ενημέρωση αυτή μπορεί να παρέχεται με γενική ανακοίνωση αναρτημένη σε κατάλληλο σημείο μέσα στην επιχείρηση για την οποία και υπό την επίβλεψη της οποίας τοποθετούνται οι προσωρινά απασχολούμενοι.

2. Τα κράτη μέλη λαμβάνουν όλα τα απαιτούμενα μέτρα ώστε να είναι άκυρες ή ακυρώσιμες τυχόν ρήτρες οι οποίες απαγορεύουν ή παρακωλύουν τη σύναψη σύμβασης εργασίας ή σχέσης εξαρτημένης εργασίας μεταξύ του έμμεσου εργοδότη και του προσωρινά απασχολούμενου μετά τη λήξη της τοποθέτησής του.

[...]»

13. Κατά το άρθρο 10, παράγραφος 1, «[τ]α κράτη μέλη θεσπίζουν τα δέοντα μέτρα για τις περιπτώσεις μη τήρησης της παρούσας οδηγίας από εταιρείες προσωρινής απασχόλησης ή έμμεσους εργοδότες. Συγκεκριμένα, τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε να υπάρχουν κατάλληλες διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες που να επιβάλλουν την τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από την παρούσα οδηγία».

Το ιταλικό δίκαιο

14. Το αιτούν δικαστήριο διευκρινίζει ότι, στην υπό κρίση υπόθεση, εφαρμογή έχει το Decreto legislativo 10 settembre 2003, No 276 (νομοθετικό διάταγμα 276/2003, της 10ης Σεπτεμβρίου 2003, για την εφαρμογή των εξουσιοδοτήσεων στον τομέα της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας, τις οποίες προβλέπει ο νόμος 30 της 14ης Φεβρουαρίου 2003, όπως τροποποιήθηκε από την πράξη νομοθετικού περιεχομένου 34/2014, η οποία κυρώθηκε, κατόπιν τροποποιήσεων, με τον νόμο 78/2014, στο εξής: νομοθετικό διάταγμα 276/2003).

15. Η νομοθετική τροποποίηση που θεσπίστηκε με τον νόμο 78/2014 απάλειψε από το άρθρο 20, παράγραφος 4, του νομοθετικού διατάγματος 276/2003 τη διάταξη κατά την οποία «η διάθεση προσωπικού για ορισμένο χρόνο επιτρέπεται για τεχνικούς λόγους ή για λόγους που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργάνωσης ή αντικατάστασης εργαζομένων, ακόμη και αν οι λόγοι αυτοί συνδέονται με τη συνήθη επιχειρηματική δραστηριότητα του έμμεσου εργοδότη», καθώς και την απαίτηση να αναγράφονται οι λόγοι αυτοί στη γραπτή σύμβαση.

16. Το άρθρο 22, παράγραφος 2, του νομοθετικού διατάγματος 276/03 ορίζει ότι, σε περίπτωση διάθεσης προσωπικού για ορισμένο χρόνο, η σχέση εργασίας μεταξύ της εταιρίας προσωρινής απασχόλησης και του εργαζομένου διέπεται από τις διατάξεις του νομοθετικού διατάγματος 368/01, «εξαιρουμένων των διατάξεων του άρθρου 5, παράγραφος 3 επ., του εν λόγω νομοθετικού διατάγματος». Η αρχική διάρκεια ισχύος της σύμβασης εργασίας μπορεί να παραταθεί, με τη γραπτή συναίνεση του εργαζομένου, στις περιπτώσεις και για τα χρονικά διαστήματα που ορίζει η Contratto collettivo nazionale di lavoro (εθνική συλλογική σύμβαση εργασίας για τον κλάδο των εταιριών προσωρινής απασχόλησης, που υπεγράφη στις 27 Φεβρουαρίου 2014, στο εξής: ΕΣΣΕ) που ισχύει για την εταιρία προσωρινής απασχόλησης.

17. Το άρθρο 27 του νομοθετικού διατάγματος 276/03, το οποίο επιγράφεται «Παράνομη διάθεση προσωρινά απασχολούμενων», προβλέπει ότι, όταν, κατά τη διάθεση εργαζομένων, δεν τηρούνται τα όρια και οι προϋποθέσεις που καθορίζονται στο εν λόγω νομοθετικό διάταγμα, ο εργαζόμενος δύναται να ζητήσει, με μέσο έννομης προστασίας το οποίο μπορεί να ασκηθεί μόνο κατά του έμμεσου εργοδότη, να αναγνωριστεί ότι υφίσταται σχέση εργασίας μεταξύ του ιδίου και του έμμεσου εργοδότη από την ημερομηνία έναρξης της διάθεσης».

18. Το άρθρο 5, παράγραφοι 3 έως 4-bis, του Decreto legislativo 6 settembre 2001, n. 368 (νομοθετικού διατάγματος 368, της 6ης Σεπτεμβρίου 2001, για την εφαρμογή της οδηγίας 1999/70/EK σχετικά με τη συμφωνία πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που συνήφθη από τη CES, την UNICE και το CEEP)⁶, όπως ίσχυε κατά τον κρίσιμο χρόνο, προέβλεπε τα εξής:

«[...] 3. Σε περίπτωση επαναπρόσληψης εργαζομένου για ορισμένο χρόνο κατά την έννοια του άρθρου 1 εντός δέκα ημερών από την ημερομηνία λήξης σύμβασης η διάρκεια της οποίας δεν υπερέβαινε τους έξι μήνες ή εντός είκοσι ημερών από την ημερομηνία λήξης σύμβασης η διάρκεια της οποίας υπερέβαινε τους έξι μήνες, η δεύτερη σύμβαση λογίζεται ως αορίστου χρόνου. [...]

⁶ Οδηγία 1999/70/EK του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1999, σχετικά με τη συμφωνία πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που συνήφθη από τη CES, την UNICE και το CEEP (ΕΕ 1999, L 175, σ. 43).

4. Σε περίπτωση απασχόλησης εργαζομένου για δύο διαδοχικές περιόδους ορισμένου χρόνου, υπό την έννοια της μη διακοπής της συνέχειας των συμβατικών σχέσεων, η σχέση εργασίας λογίζεται ως αορίστου χρόνου από την ημερομηνία σύναψης της πρώτης σύμβασης.

4-bis. Με την επιφύλαξη των των προηγούμενων παραγράφων σχετικά με τις διαδοχικές συμβάσεις, καθώς και των τυχόν όρων συλλογικών συμβάσεων [...], εάν, λόγω διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου με αντικείμενο την εκτέλεση παρόμοιων καθηκόντων, η συνολική διάρκεια της σχέσης εργασίας μεταξύ του ίδιου εργοδότη και του ίδιου εργαζομένου υπερβαίνει τους τριάντα έξι μήνες, συμπεριλαμβανομένων των παρατάσεων και των ανανεώσεων και μη λαμβανομένων υπόψη των τυχόν διαστημάτων μη απασχόλησης που μεσολαβούν μεταξύ των συμβάσεων, η σχέση εργασίας λογίζεται ως αορίστου χρόνου [...].»

19. Το άρθρο 47 της ΕΣΣΕ προβλέπει ότι οι παρατάσεις της διάρκειας των συμβάσεων εργασίας διέπονται αποκλειστικά από την ΕΣΣΕ. Συγκεκριμένα, παρατάσεις δυνάμει του άρθρου 22, παράγραφος 2, του νομοθετικού διατάγματος 276/03, στις περιπτώσεις των συμβάσεων ορισμένου χρόνου, μπορούν να πραγματοποιηθούν μέχρι έξι φορές. Η διάρκεια της κάθε σύμβασης, συμπεριλαμβανομένων των παρατάσεων, δεν μπορεί να υπερβαίνει τους τριάντα έξι μήνες.

20. Τα άρθρα 1344 και 1421 του ιταλικού Αστικού Κώδικα προβλέπουν ότι οι συμβάσεις που συνάπτονται με σκοπό την καταστρατήγηση κανόνων αναγκαστικού δικαίου είναι άκυρες.

Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία και το προδικαστικό ερώτημα

21. Ο JH είναι εργαζόμενος σε εταιρία προσωρινής απασχόλησης. Τοποθετήθηκε, ως εργαζόμενος προσωρινής απασχόλησης, σε έμμεσο εργοδότη, την εταιρία KG, στην οποία απασχολήθηκε ως χειριστής μηχανημάτων και τόνων, από τις 3 Μαρτίου 2014 έως τις 30 Νοεμβρίου 2016, δυνάμει διαδοχικών συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης (οκτώ συνολικά) και διαφόρων ανανεώσεων των συμβάσεων αυτών (17 συνολικά).

22. Στις 21 Φεβρουαρίου 2017 ο JH άσκησε αγωγή κατά της KG ενώπιον του Tribunale ordinario di Brescia (πρωτοδικείου της Brescia, Ιταλία). Κατ' ουσίαν, ζητεί από το αιτούν δικαστήριο τα εξής: α) να αναγνωρίσει και να κηρύξει τον παράνομο χαρακτήρα και/ή την ακυρότητα των συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης δυνάμει των οποίων παρείχε εργασία στην KG· β) να αναγνωρίσει ότι ο ίδιος συνδέεται με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου με την KG από τις 3 Μαρτίου 2014· γ) να υποχρεώσει την KG να τον επαναπροσλάβει και να καταβάλει την οφειλόμενη αποζημίωση και τις σχετικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και φόρους. Ο JH ζήτησε από το αιτούν δικαστήριο επίσης να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία της οδηγίας 2008/104, ιδίως δε του άρθρου 5, παράγραφος 5.

23. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι η ισχύουσα κατά τον κρίσιμο χρόνο νομοθετική ρύθμιση (βλ. σημείο 15 των παρουσών προτάσεων) i) δεν προβλέπει ότι στις συμβάσεις πρέπει να αναγράφονται οι τεχνικοί λόγοι ή οι λόγοι που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργάνωσης ή αντικατάστασης εργαζομένων, για τους οποίους γίνεται χρήση της προσωρινής απασχόλησης· ii) δεν προβλέπει ότι οι λόγοι αυτοί πρέπει να έχουν προσωρινό χαρακτήρα· ή (iii) δεν θέτει κάποιο όριο στις διαδοχικές τοποθετήσεις εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη. Περαιτέρω, κατά το αιτούν δικαστήριο, η ΕΣΣΕ (βλ. σημείο 19 των παρουσών προτάσεων) δεν έχει εφαρμογή, καθότι διέπει μόνον τη σχέση μεταξύ προσωρινά απασχολούμενων και εταιριών προσωρινής απασχόλησης, και όχι μεταξύ προσωρινά απασχολούμενων και έμμεσων εργοδοτών. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, σε κάθε περίπτωση, οι ως άνω ισχύουσες κατά τον κρίσιμο χρόνο ρυθμίσεις δεν απαιτούν την αναγραφή των λόγων χρήσης της προσωρινής απασχόλησης στη σύμβαση ούτε απαγορεύουν την σύναψη νέας σύμβασης αμέσως μετά τη λήξη της έκτης παράτασης της ισχύος της προηγούμενης σύμβασης χωρίς να μεσολαβήσει ορισμένο χρονικό διάστημα.

24. Το αιτούν δικαστήριο έχει αμφιβολίες όσον αφορά τη συμβατότητα της εν λόγω νομοθετικής ρύθμισης με την οδηγία 2008/104, ειδικότερα δε με την αιτιολογική σκέψη 15, σε συνδυασμό με το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας αυτής, επειδή δεν προβλέπει τον δικαστικό έλεγχο των λόγων χρήσης της προσωρινής απασχόλησης και δεν θέτει όρια στις διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου προσωρινά απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη.

25. Υπό τις συνθήκες αυτές, το αιτούν δικαστήριο ζητεί την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί του ακόλουθου ερωτήματος:

«Αντιτίθεται το άρθρο 5, παράγραφος 5, της [οδηγίας 2008/104] στην εφαρμογή του νομοθετικού διατάγματος 276/2003, όπως τροποποιήθηκε από την πράξη νομοθετικού περιεχομένου 34/2014, δυνάμει του οποίου: α) δεν προβλέπεται όριο ως προς τις διαδοχικές τοποθετήσεις στον ίδιο έμμεσο εργοδότη· β) δεν τίθεται ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσεως έκτακτου προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, η επίκληση τεχνικών λόγων ή λόγων που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργανώσεως ή αντικαταστάσεως εργαζομένων· γ) δεν προβλέπεται όρος περί προσωρινότητας των αναγκών παραγωγής του έμμεσου εργοδότη ως προϋπόθεση για τη νομιμότητα της χρήσης τέτοιου είδους συμβάσεων εργασίας;»

26. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν ο JH, η Ιταλική Κυβέρνηση και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Μολονότι ο JH ζήτησε να διεξαχθεί επ' ακροατηρίου συζήτηση, αιτιολογώντας την αίτησή του αυτή, το Δικαστήριο αποφάσισε να μη διεξαχθεί επ' ακροατηρίου συζήτηση, σύμφωνα με το άρθρο 76, παράγραφος 2, του Κανονισμού Διαδικασίας.

Εκτίμηση

Επί του παραδεκτού

27. Η Ιταλική Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως είναι απαράδεκτη. Πρώτον, υποστηρίζει ότι, μολονότι η εθνική νομοθετική ρύθμιση την οποία επικαλείται το αιτούν δικαστήριο έχει εφαρμογή μόνο στις συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου, το αιτούν δικαστήριο δεν παρέχει κανένα στοιχείο σχετικά με τον χαρακτήρα (ορισμένου χρόνου ή άλλου είδους) της σύμβασης εργασίας μεταξύ του JH και της εταιρίας προσωρινής απασχόλησης. Δεύτερον, η διαφορά ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου είναι διαφορά μεταξύ ιδιωτών και η οδηγία 2008/104 δεν έχει οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα. Επομένως, η απάντηση στο προδικαστικό ερώτημα δεν θα ασκήσει επιρροή επί της έκβασης της διαφοράς ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου: το μόνο θετικό αποτέλεσμα που θα μπορεί να αποκομίσει ο JH θα είναι να λάβει αποζημίωση από το ιταλικό κράτος σε περίπτωση που κριθεί ότι αυτό μετέφερε ελλιπώς ή εσφαλμένα την οδηγία 2008/104 στην εθνική έννομη τάξη.

28. Κατά πάγια νομολογία, «τα σχετικά με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης ερωτήματα που έχει υποβάλει το εθνικό δικαστήριο εντός του πραγματικού και κανονιστικού πλαισίου το οποίο έχει προσδιορίσει με δική του ευθύνη και την ακρίβεια του οποίου δεν οφείλει να ελέγξει το Δικαστήριο θεωρούνται κατά τεκμήριο λυσιτελή. Το Δικαστήριο μπορεί να [μην αποφανθεί επί προδικαστικού ερωτήματος] που έχει υποβάλει το εθνικό δικαστήριο μόνον όταν προδήλως προκύπτει ότι η ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης την οποία ζητεί το εθνικό δικαστήριο δεν έχει καμία σχέση με το υποστατό ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης, όταν το πρόβλημα είναι υποθετικής φύσης ή επίσης όταν το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα πραγματικά και νομικά στοιχεία που είναι αναγκαία προκειμένου να δώσει χρήσιμη απάντηση στα ερωτήματα που του έχουν υποβληθεί»⁷.

⁷ Απόφαση της 11ης Απριλίου 2013, Della Rocca (C-290/12, EU:C:2013:235, σκέψη 29 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία). Το Δικαστήριο δύναται επίσης να *απορρίψει* αίτηση προδικαστικής αποφάσεως για τον προμνησθέντα λόγο: βλ. απόφαση της 16ης Φεβρουαρίου 2012, Varzim Sol (C-25/11, EU:C:2012:94, σκέψη 29).

29. Ως προς το τελευταίο αυτό ζήτημα, η ανάγκη να δοθεί χρήσιμη για το εθνικό δικαστήριο ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης επιτάσσει το δικαστήριο αυτό να ορίζει το πραγματικό και κανονιστικό πλαίσιο των προδικαστικών ερωτημάτων ή, τουλάχιστον, να εκθέτει τα πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζονται τα ερωτήματα αυτά. Πράγματι, το Δικαστήριο είναι αποκλειστικά αρμόδιο να αποφαινεται επί της ερμηνείας ή του κύρους νομοθετήματος της Ένωσης βάσει των πραγματικών περιστατικών που παραθέτει το εθνικό δικαστήριο. Το αιτούν δικαστήριο πρέπει επίσης να εκθέτει τους ακριβείς λόγους που το οδήγησαν να διερωτηθεί σχετικά με την ερμηνεία ορισμένων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης και να κρίνει αναγκαία την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο Δικαστήριο. Είναι, εξάλλου, απαραίτητο το εθνικό δικαστήριο να παρέχει έναν ελάχιστο αριθμό διευκρινίσεων όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους επέλεξε τις διατάξεις του δικαίου της Ένωσης των οποίων ζητεί την ερμηνεία και τη σχέση που υφίσταται, κατά το εν λόγω δικαστήριο, μεταξύ των διατάξεων αυτών και της εφαρμοστέας εθνικής νομοθεσίας στη διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί⁸.

30. Από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως προκύπτει ότι το αιτούν δικαστήριο ζητεί από το Δικαστήριο διευκρινίσεις σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104. Το αιτούν δικαστήριο εκθέτει ότι οι διευκρινίσεις αυτές είναι αναγκαίες για την επίλυση της διαφοράς που εκκρεμεί ενώπιόν του. Στο πλαίσιο αυτό, τα επιχειρήματα της Ιταλικής Κυβέρνησης όσον αφορά τη μη δυνατότητα άμεσης εφαρμογής των διατάξεων της οδηγίας στις διαφορές μεταξύ ιδιωτών δεν ασκούν επιρροή. Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει σαφώς ότι το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να αποφαινεται με προδικαστικές αποφάσεις επί της ερμηνείας των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, ανεξαρτήτως του αν αυτές έχουν άμεσο αποτέλεσμα ή όχι μεταξύ των διαδίκων της οικείας διαφοράς⁹.

31. Φρονώ ότι στη διάταξη περί παραπομπής παρατίθενται επαρκώς τα πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται το προδικαστικό ερώτημα, ώστε να μπορέσει το Δικαστήριο να δώσει χρήσιμη απάντηση στο ερώτημα αυτό.

32. Ως εκ τούτου, συνάγω το συμπέρασμα ότι η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως είναι παραδεκτή.

Το προδικαστικό ερώτημα

33. Με το προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί αν το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104 αντιτίθεται σε εθνική νομοθετική ρύθμιση η οποία: α) δεν θέτει όριο ως προς τις διαδοχικές τοποθετήσεις προσωρινά απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη· β) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης έκτακτου προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, την επίκληση τεχνικών λόγων ή λόγων που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργάνωσης ή αντικατάστασης εργαζομένων· γ) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης τέτοιου είδους συμβάσεων εργασίας, την προσωρινότητα των αναγκών παραγωγής του έμμεσου εργοδότη.

34. Προκειμένου να δοθεί χρήσιμη απάντηση στο αιτούν δικαστήριο, θα εξετάσω επίσης το ευρύτερο πλαίσιο, ήτοι το ζήτημα αν καταστρατηγούνται οι διατάξεις της οδηγίας 2008/104.

35. Για τον σκοπό αυτόν, θα πρέπει να εξετάσω τον σκοπό και το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2008/104, καθώς και τον σκοπό, τη γραμματική διατύπωση και την οικονομία του άρθρου 5, παράγραφος 5, της εν λόγω οδηγίας.

⁸ Απόφαση της 2ας Μαΐου 2019, Asendia Spain (C-259/18, EU:C:2019:346, σκέψεις 17 και 18 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁹ Απόφαση της 8ης Μαΐου 2019, Praxair MRC (C-486/18, EU:C:2019:379, σκέψη 35 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

36. Η οδηγία 2008/104 βασίζεται στο πρώην άρθρο 137, παράγραφοι 1 και 2, ΕΚ (νυν άρθρο 153 ΣΛΕΕ), με το οποίο παρεχόταν στα θεσμικά όργανα η αρμοδιότητα να «θεσπίζ[ουν], μέσω οδηγιών, τις ελάχιστες προδιαγραφές οι οποίες εφαρμόζονται σταδιακά», μεταξύ άλλων, όσον αφορά «τους όρους εργασίας». Εκδόθηκε προκειμένου να συμπληρώσει δυο προγενέστερες οδηγίες σχετικά με τις άτυπες μορφές απασχόλησης, οι οποίες διέπουν τις σχέσεις μερικής απασχόλησης και τις σχέσεις ορισμένου χρόνου αντίστοιχα¹⁰. Γενικός στόχος της δράσης της Ένωσης στον τομέα αυτόν είναι η ανάπτυξη ευέλικτων μορφών εργασίας και, παράλληλα, η επίτευξη ενός υψηλότερου επιπέδου εναρμόνισης της εφαρμοστέας κοινωνικής νομοθεσίας στον εν λόγω τομέα. Το κανονιστικό μοντέλο στο οποίο στηρίζεται η δράση αυτή θεμελιώνεται στην εξεύρεση της χρυσής τομής μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας στην αγορά εργασίας και αποκαλείται «ευελιξία με ασφάλεια»¹¹.

37. Επομένως, η οδηγία 2008/104 υλοποιεί τη χρυσή τομή μεταξύ του σκοπού της «ευελιξίας», που επιδιώκεται από τις επιχειρήσεις, και του σκοπού της «ασφάλειας», που αντιστοιχεί στην προστασία των εργαζομένων. Συναφώς, στην αιτιολογική σκέψη 11 εκτίθεται ότι η οδηγία προορίζεται να ανταποκριθεί όχι μόνο στις ανάγκες ευελιξίας των επιχειρήσεων, αλλά και στην ανάγκη των μισθωτών να συνδυαστεί αρμονικά η ιδιωτική και η επαγγελματική ζωή τους, και κατ' αυτόν τον τρόπο να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας, καθώς και στη συμμετοχή και στην ένταξη στην αγορά εργασίας.

38. Η οδηγία 2008/104 θεσπίζει, για τους προσωρινά απασχολούμενους, προστατευτικό πλαίσιο το οποίο δεν επιτρέπει διακρίσεις, χαρακτηρίζεται από διαφάνεια και είναι αναλογικό, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνει υπόψη την ποικιλία των αγορών εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Το άρθρο 2 προβλέπει ότι η οδηγία αποσκοπεί στην προστασία των προσωρινά απασχολούμενων και στη βελτίωση της ποιότητας της προσωρινής απασχόλησης, με την εξασφάλιση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης στους προσωρινά απασχολούμενους και με την αναγνώριση των εταιριών προσωρινής απασχόλησης ως εργοδοτών, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη την ανάγκη θέσπισης κατάλληλου πλαισίου για την χρήση της μορφής εργασίας αυτής, προκειμένου να ενισχυθεί ουσιαστικά η δημιουργία θέσεων απασχόλησης και η ανάπτυξη ευέλικτων μορφών εργασίας¹².

39. Συγκεκριμένα, η οδηγία 2008/104 διέπει τόσο τους όρους εργασίας των προσωρινά απασχολούμενων όσο και τους όρους χρήσης των υπηρεσιών εταιριών προσωρινής απασχόλησης. Τον διττό αυτόν σκοπό της οδηγίας απηχεί και η διάρθρωσή της. Πέραν των εισαγωγικών διατάξεων (πεδίο εφαρμογής, σκοπός και ορισμοί) και των τελικών διατάξεων, η οδηγία 2008/104 υποδιαιρείται σε δύο μέρη. Το άρθρο 4, το οποίο είναι το ακροτελεύτιο άρθρο του Κεφαλαίου I («Γενικές διατάξεις»), έχει ως αντικείμενο τους περιορισμούς στη χρήση των υπηρεσιών εταιριών προσωρινής απασχόλησης. Το κεφάλαιο II («Όροι εργασίας και απασχόλησης»), το οποίο αποτελείται από τα άρθρα 5 έως 8, αφορά την ίση μεταχείριση, την πρόσβαση σε θέση εργασίας, τις συλλογικές εγκαταστάσεις και την επαγγελματική κατάρτιση, την εκπροσώπηση και την ενημέρωση¹³.

10 Πρόκειται για την οδηγία 97/81/ΕΚ του Συμβουλίου της 15ης Δεκεμβρίου 1997 σχετικά με τη συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία μερικής απασχόλησης που συνήφθη από την UNICE, το CEEP και την CES (ΕΕ 1998, L 14, σ. 9) και για την οδηγία 1999/70 του Συμβουλίου, η οποία παραπέμπεται στην υποσημείωση 6 των παρούσων προτάσεων.

11 Βλ. αιτιολογική σκέψη 9 και τις κοινές αρχές της ευελιξίας με ασφάλεια που διατυπώθηκαν από το Συμβούλιο στις 5 και 6 Δεκεμβρίου 2007 και εγκρίθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών στις 14 Δεκεμβρίου 2007 (Εγγραφο 16201/07 του Συμβουλίου), καθώς και ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών - για τη θέσπιση κοινών αρχών όσον αφορά την ευελιξία με ασφάλεια: περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας μέσω της ευελιξίας με ασφάλεια [COM(2007) 359 τελικό, της 27ης Ιουνίου 2007]. Βλ., επίσης, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Szpunar στην υπόθεση AKT (C-533/13, EU:C:2014:2392, σημείο 33).

12 Απόφαση της 17ης Νοεμβρίου 2016, Betriebsrat der Ruhrlandklinik (C-216/15, EU:C:2016:883, σκέψη 35).

13 Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Szpunar στην υπόθεση AKT (C-533/13, EU:C:2014:2392, σημεία 30 και 35).

40. Μολονότι οι διατάξεις αυτές προάγουν τη σύγκλιση της εργασίας μέσω εταιρίας προσωρινής απασχόλησης με τις «συνήθειες» σχέσεις εργασίας, είναι σαφές¹⁴ ότι η οδηγία 2008/104 στηρίζεται στη βασική παραδοχή ότι τη γενική μορφή σχέσεων εργασίας αποτελούν (και –συμπληρώνω– πρέπει να αποτελούν) οι συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου. Ως εκ τούτου, η οδηγία αποσκοπεί στην προώθηση της πρόσβασης των προσωρινά απασχολουμένων σε μόνιμες θέσεις εργασίας στον έμμεσο εργοδότη, σκοπός που αποτυπώνεται ιδίως στο άρθρο 6, παράγραφοι 1 και 2, της οδηγίας¹⁵.

41. Η οδηγία 2008/104 εφαρμόζεται «στους εργαζόμενους μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης με σύμβαση εργασίας ή σχέση εξαρτημένης εργασίας, οι οποίοι τοποθετούνται σε έμμεσους εργοδότες για να εργασθούν προσωρινά υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνσή τους» (άρθρο 1, παράγραφος 1) και «στις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες είναι εταιρείες προσωρινής απασχόλησης ή έμμεσοι εργοδότες και οι οποίες ασκούν οικονομική δραστηριότητα, ανεξαρτήτως του εάν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα» (άρθρο 1, παράγραφος 2). Το Δικαστήριο έχει ερμηνεύσει τον όρο «εργαζόμενος» υπό την έννοια ότι σημαίνει «κάθε πρόσωπο που παρέχει εργασία, ήτοι κάθε πρόσωπο που παρέχει, επί ορισμένο χρονικό διάστημα, προς άλλο πρόσωπο και υπό τη διεύθυνσή του, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή και το οποίο τυγχάνει προστασίας για τον λόγο αυτόν στο οικείο κράτος μέλος, τούτο δε ανεξαρτήτως του νομικού χαρακτηρισμού της σχέσεως εργασίας κατά το εθνικό δίκαιο, της φύσεως του νομικού δεσμού που συνδέει τα δύο πρόσωπα ή της μορφής της σχέσεως εργασίας» και την έννοια της «οικονομικής δραστηριότητας» υπό την έννοια ότι σημαίνει «κάθε δραστηριότητα προσφοράς αγαθών ή παροχής υπηρεσιών εντός συγκεκριμένης αγοράς»¹⁶.

42. Σημαντική συνιστώσα της οδηγίας 2008/104 αποτελεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης. Συγκεκριμένα, κατά το άρθρο 5, παράγραφος 1, της εν λόγω οδηγίας, οι προσωρινά απασχολούμενοι πρέπει, κατά τη διάρκεια της τοποθέτησής τους σε έμμεσο εργοδότη, να απολαύουν τουλάχιστον των βασικών όρων εργασίας και απασχόλησης που θα εφαρμόζονταν εάν είχαν προσληφθεί απευθείας από τον εν λόγω εργοδότη για να καταλάβουν την ίδια θέση.

43. Η έννοια των «βασικών όρων εργασίας και απασχόλησης», η οποία καθορίζει το πεδίο εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης στην περίπτωση των προσωρινά απασχολουμένων, ορίζεται στο άρθρο 3 παράγραφος 1, στοιχείο στ'. Μια ομάδα εμπειρογνομόνων, την οποία συνέστησε η Επιτροπή, προτείνει στην Επιτροπή, με έκθεσή της, να ενστερνιστεί την άποψη ότι η παράθεση των σχετικών όρων στο άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο στ', σημεία i και ii, δεν είναι εξαντλητική¹⁷.

44. Συμφωνώ με την προσέγγιση αυτή. Η οδηγία 2008/104 προορίζεται να διασφαλίσει την «πλήρη συμμόρφωση» (βλ. αιτιολογική σκέψη 1) με το άρθρο 31 του Χάρτη, το οποίο αναφέρεται στις «συνθήκες εργασίας» υπό γενικότερη έννοια. Στις Επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων¹⁸ επισημαίνεται ότι η έκφραση αυτή πρέπει να νοείται όπως στο άρθρο 156 ΣΛΕΕ¹⁹. Το άρθρο αυτό μνημονεύει τους «όρους εργασίας» ως έναν από τους τομείς στους οποίους η Επιτροπή μπορεί να παρεμβαίνει προκειμένου να προωθεί τη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών και να διευκολύνει τον συντονισμό της δράσης τους. Δεν ορίζει όμως την έννοια αυτή. Φρονώ ότι το γεγονός

14 Αιτιολογική σκέψη 15.

15 Βλ. Engel, Chris, «Regulating temporary work in the European Union: The Agency Directive», σε *Temporary work in the European Union και the United States*, Bulletin of comparative labour relations, αριθ. 82, 2013, σ. 19.

16 Απόφαση της 17ης Νοεμβρίου 2016, Betriebsrat der Ruhrlandklinik (C-216/15, EU:C:2016:883, σκέψεις 43 και 44).

17 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Report – Expert Group – Transposition of Directive 2008/104/EC on temporary agency work [έκθεση ομάδας εμπειρογνομόνων σχετικά με τη μεταφορά της οδηγίας 2008/104/EK περί της εργασίας μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης], Αύγουστος 2011, σ. 21.

18 ΕΕ 2007, C 303, σ. 17.

19 Το άρθρο 156 ΣΛΕΕ προβλέπει ότι, «[π]ροκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι του άρθρου 151 και με την επιφύλαξη των άλλων διατάξεων των Συνθηκών, η Επιτροπή προωθεί τη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών και διευκολύνει το συντονισμό της δράσης τους σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πολιτικής που υπάγονται στο παρόν κεφάλαιο, ιδίως επί θεμάτων που έχουν σχέση με: – την απασχόληση, – το εργατικό δίκαιο και τους όρους εργασίας, – την επαγγελματική εκπαίδευση και επιμόρφωση, – την κοινωνική ασφάλιση, – την προστασία από τα επαγγελματικά ατυχήματα και ασθένειες, – την υγιεινή της εργασίας, – το συνδικαλιστικό δικαίωμα και τις συλλογικές διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων».

ότι η οδηγία υπόσχεται «πλήρη συμμόρφωση» με το άρθρο 31 του Χάρτη, σε συνδυασμό με τον μνημονευόμενο «προστατευτικό» σκοπό της οδηγίας, συνηγορεί υπέρ της όχι υπέρμετρα στενής ερμηνείας της έννοιας των «όρων εργασίας»²⁰, παρά τον κατά τα φαινόμενα εξαντλητικό χαρακτήρα της απαρίθμησης στο κείμενο.

45. Το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104 απαιτεί από τα κράτη μέλη να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για να αποτραπεί η καταχρηστική εφαρμογή του άρθρου 5 και ειδικότερα να αποτραπούν οι διαδοχικές τοποθετήσεις που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της εν λόγω οδηγίας.

46. Η διάταξη αυτή επιβάλλει στα κράτη μέλη δύο διακριτές υποχρεώσεις: Η *πρώτη* είναι να αποτραπεί η καταχρηστική εφαρμογή του ίδιου του άρθρου 5. Η *δεύτερη* είναι να αποτραπούν οι διαδοχικές τοποθετήσεις που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της οδηγίας 2008/104 στο σύνολό της. Δεν συνάγω από τη χρήση της διατύπωσης «και ειδικότερα» ότι οι δύο υποχρεώσεις συνδέονται μεταξύ τους υπό την έννοια ότι η δεύτερη υποχρέωση έχει, αυτομάτως και πλήρως, συμπληρωματική λειτουργία σε σχέση με την πρώτη. Οι δύο υποχρεώσεις άπτονται διαφορετικών πτυχών της απασχόλησης σε έμμεσο εργοδότη. Η πρώτη αφορά την «καταχρηστική εφαρμογή» του άρθρου 5 (και μόνον του άρθρου αυτού). Η δεύτερη υποχρέωση έχει ευρύτερο αντικείμενο και αποβλέπει στην αποτροπή των διαδοχικών τοποθετήσεων που αποσκοπούν σε «καταστρατήγηση των διατάξεων της παρούσας οδηγίας» (στο σύνολό της).

47. Κατά συνέπεια, δεν συμφωνώ με το επιχείρημα που διατυπώνει η Επιτροπή στις γραπτές παρατηρήσεις της ότι το άρθρο 5, παράγραφος 5, εφαρμόζεται αποκλειστικά στις περιπτώσεις καταχρηστικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 5, παράγραφοι 1 έως 4. Η στενή αυτή ερμηνεία παραβλέπει το γεγονός ότι το άρθρο 5, παράγραφος 5, έχει δύο σκέλη, το δεύτερο από τα οποία αφορά το «να αποτραπούν οι διαδοχικές αλλαγές της θέσης απασχόλησης που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της παρούσας οδηγίας». Επίσης, η ερμηνεία αυτή δεν συνάδει με τον ρητό σκοπό της οδηγίας, ο οποίος συνίσταται στην προστασία των προσωρινά απασχολούμενων και στη βελτίωση της ποιότητας της εργασίας μέσω εταιρίας προσωρινής απασχόλησης.

48. Συγκεκριμένα, φρονώ ότι η υποχρέωση που επιβάλλεται στα κράτη μέλη με το άρθρο 5, παράγραφος 5, να αποτρέπουν τις διαδοχικές τοποθετήσεις που αποσκοπούν σε «καταστρατήγηση των διατάξεων» της οδηγίας 2008/104 πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι αφορά όλες τις διατάξεις της οδηγίας αυτής, όπως ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της οικονομίας και του σκοπού της οδηγίας.

49. Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, επιβάλλει το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104 στα κράτη μέλη την υποχρέωση να αποτρέπουν τις διαδοχικές τοποθετήσεις που αποσκοπούν σε «καταστρατήγηση των διατάξεων» της εν λόγω οδηγίας, προκειμένου να διασφαλίζουν ότι η εργασία μέσω εταιρίας προσωρινής απασχόλησης στον ίδιο έμμεσο εργοδότη δεν θα μετατρέπεται, με μεγάλη ευκολία, σε μια μόνιμη κατάσταση, στην οποία θα «εγκλωβίζονται» οι προσωρινά απασχολούμενοι;

50. Κατ' αρχάς, υπενθυμίζω, με τον κίνδυνο της ταυτολογίας, ότι ως «προσωρινά απασχολούμενοι», κατά το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο γ', νοούνται όσοι εργάζονται «προσωρινά» υπό την επίβλεψη και τη διεύθυνση του έμμεσου εργοδότη στον οποίον έχουν τοποθετηθεί.

20 Βλ. Robin-Olivier, Sophie, «Article 31: conditions de travail justes et équitables», σε *Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne*, Picod, Fabrice, Rizcallah, Cécilia, Van Drooghenbroeck, Sébastien, Bpuξέλλες, Bruylant, 2019, σ. 789 έως 805.

51. Ο ίδιος ο τίτλος της οδηγίας 2008/104 καθιστά σαφές ότι οι σχέσεις εργασίας που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της είναι (και θεωρείται εξ ορισμού ότι είναι) *προσωρινές*. Ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείται, μεταξύ άλλων, στις διατάξεις που καθορίζουν το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας (άρθρο 1), τον σκοπό της (άρθρο 2), καθώς και στους ορισμούς των βασικών εννοιών στο άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχεία β', γ', δ' και ε'. Ο όρος «προσωρινός» σημαίνει αυτόν «που διαρκεί για περιορισμένη χρονική διάρκεια», τον «πρόσκαιρο»²¹. Η οδηγία ορίζει, επιπλέον, ότι «οι συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου» (ήτοι οι μόνιμες σχέσεις εργασίας) αποτελούν τη γενική μορφή σχέσεων εργασίας και ότι οι προσωρινά απασχολούμενοι πρέπει να ενημερώνονται για τυχόν κενές θέσεις εργασίας στον έμμεσο εργοδότη, προκειμένου να έχουν τις ίδιες δυνατότητες να προσληφθούν σε μόνιμες θέσεις εργασίας με τους λοιπούς εργαζομένους της επιχείρησης (βλ. αιτιολογική σκέψη 15 και άρθρο 6, παράγραφοι 1 και 2)²².

52. Συμφωνώ με την Ιταλική Κυβέρνηση και την Επιτροπή ότι η οδηγία 2008/104 δεν καθορίζει συγκεκριμένα μέτρα τα οποία πρέπει να λάβουν τα κράτη μέλη προκειμένου να αποτραπούν οι διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου προσωρινά απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη που «αποσκοπούν σε καταστρατήγηση» των διατάξεων της οδηγίας. Συγκεκριμένα (επί παραδείγματι), η οδηγία 2008/104 δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να προβλέπουν ότι η χρήση των εν λόγω διαδοχικών τοποθετήσεων υπόκειται σε ρητή υποχρέωση διευκρίνισης των λόγων που δικαιολογούν τη σύναψη ή την ανανέωση των οικείων συμβάσεων. Εντούτοις, δεν συνάγω εξ αυτού το συμπέρασμα ότι το άρθρο 5, παράγραφος 5, εκφράζει κατ' ουσίαν μια ευχή –ή, με άλλα λόγια, ότι δεν έχει καμία ισχύ.

53. Η γραμματική διατύπωση του άρθρου 5, παράγραφος 5, πρώτη περίοδος, της οδηγίας 2008/104 («Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία και/ή πρακτική, για να αποτραπεί η καταχρηστική εφαρμογή του παρόντος άρθρου και ειδικότερα να αποτραπούν οι διαδοχικές αλλαγές της θέσης απασχόλησης που αποσκοπούν σε καταστρατήγηση των διατάξεων της παρούσας οδηγίας») είναι σαφής, ακριβής και ανεπιφύλακτη. Φέρνει στον νου, ευλόγως, το κλασικό κριτήριο για το άμεσο αποτέλεσμα. Στο πλαίσιο αυτό, η «εθνική νομοθεσία και/ή πρακτική» πρέπει να θεωρηθεί ως το *όχημα* μέσω του οποίου το κράτος μέλος εκπληρώνει την υποχρέωσή του· αλλά τούτο δεν αναιρεί τη σαφήνεια, την ακρίβεια ή το ανεπιφύλακτο της ίδιας της υποχρέωσης. Τα κράτη μέλη οφείλουν να διασφαλίζουν –στο πλαίσιο βεβαίως των ορίων που θέτει η οδηγία– ότι η περιγραφείσα παρατυπία δεν θα συμβεί. Σε ένα «κάθετο» πλαίσιο, στο οποίο εναγόμενος ή καθού θα ήταν το κράτος ή ένας κρατικός φορέας²³, ένας προσωρινά απασχολούμενος θα μπορούσε να στηριχθεί, σε σημαντικό βαθμό, στην ίδια την οδηγία.

21 Βλ. λήμμα «temporary» στο *Oxford Dictionary of English*. Στη γαλλική γλώσσα, ο όρος «προσωρινός» που περιέχεται στον τίτλο της οδηγίας, στις διατάξεις που καθορίζουν το πεδίο εφαρμογής και τον σκοπό της, καθώς και στους βασικούς ορισμούς, αποδίδεται με τον όρο «*intérimaire*», που περιγράφεται ως «*travailler de manière temporaire*» (στο άρθρο 1, παράγραφος 1, και το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχεία β', γ', δ' και ε'). Κατά το *Petit Robert de la langue française*, ο όρος «*intérimaire*» σημαίνει «προσωρινός» ή «παροδικός» και ο όρος «*temporaire*» σημαίνει «περιορισμένης διάρκειας». Στην ιταλική γλώσσα, που είναι η γλώσσα διαδικασίας, οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι «*interinale*» και «*temporaneamente*».

22 Σε υποθέσεις σχετικά με τη ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70, επισημαίνω (χωρίς να υπονοώ ότι το σκεπτικό αυτό μπορεί να ισχύσει άνευ ετέρου στην παρούσα υπόθεση: βλ. σημείο 66 των παρούσων προτάσεων) ότι το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι «η ανανέωση συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου για την κάλυψη αναγκών οι οποίες δεν είναι στην πραγματικότητα προσωρινές, αλλά πάγιες και διαρκείς, δεν δικαιολογείται βάσει της ρήτρας 5, σημείο 1, στοιχείο α', της συμφωνίας-πλαίσιο, καθόσον μια τέτοια χρήση των συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου θα ήταν ευθέως αντίθετη προς την παραδοχή επί της οποίας βασίζεται η συμφωνία-πλαίσιο, ότι δηλαδή οι συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου συνιστούν τη γενική μορφή των σχέσεων εργασίας, έστω και αν οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο της απασχολήσεως σε ορισμένους τομείς ή για ορισμένα επαγγέλματα και δραστηριότητες» (η υπογράμμιση δική μου). Βλ. απόφαση της 19ης Μαρτίου 2020, Sánchez Ruiz κ.λπ. (C-103/18 και C-429/18, EU:C:2020:219, σκέψη 76 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

23 Την πιο κλασική νομολογιακή πηγή για τη διατύπωση αυτή, ως προς το πότε υφίσταται «κάθετο» άμεσο αποτέλεσμα, αποτελεί η απόφαση της 12ης Ιουλίου 1990, Foster κατά British Gas (C-188/89, EU:C:1990:313). Πιο πρόσφατα, βλ. απόφαση της 10ης Οκτωβρίου 2017, Farrell (C-413/15, EU:C:2017:745), και προτάσεις μου στην ίδια υπόθεση (EU:C:2017:492).

54. Διατυπώνοντας τις ανωτέρω επισημάνσεις έχω πλήρη επίγνωση ότι η οδηγία 2008/104, όπως προκύπτει από τη νομική της βάση (βλ. σημείο 36 των παρούσων προτάσεων), αποτελεί οδηγία ελάχιστων απαιτήσεων. Η γραμματική διατύπωση και η οικονομία της πράγματι δεν καθιστούν δυνατό να συναχθούν ερμηνευτικά ευκρινείς, ειδικές υποχρεώσεις που είναι απούσες από το κείμενό της. Τούτο δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι τα κράτη μέλη μπορούν να αγνοήσουν ή να αντιπαρέλθουν τις υποχρεώσεις τις οποίες πράγματι τους επιβάλλει η οδηγία.

55. Είναι απαραίτητες ορισμένες συμπληρωματικές επισημάνσεις.

56. Πρώτον, δεδομένου ότι η οδηγία 2008/104 αποτελεί οδηγία ελάχιστων απαιτήσεων, είναι σαφές ότι τα κράτη μέλη διατηρούν την ελευθερία να θεσπίζουν τέτοια ειδική νομοθετική ρύθμιση. Επισημαίνω, βεβαίως, ότι το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2008/104 προβλέπει ότι οι εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις που περιέχουν απαγορεύσεις ή περιορισμούς όσον αφορά την προσωρινή απασχόληση πρέπει να δικαιολογούνται από λόγους γενικού συμφέροντος που αφορούν ιδίως την προστασία των προσωρινά απασχολούμενων, τις απαιτήσεις υγείας και ασφάλειας στην εργασία ή την ανάγκη διασφάλισης της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς εργασίας και της αποφυγής καταχρήσεων²⁴. Αν οι διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου προσωρινά απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη συνεπάγονται την απασχόληση στον εργοδότη αυτόν για χρονικό διάστημα που υπερβαίνει (σημαντικά) το τι θα μπορούσε να θεωρηθεί «προσωρινό», τούτο συνιστά, κατά την άποψή μου, ακριβώς τέτοια κατάχρηση. Μολονότι ένα εθνικό μέτρο που θα αποτρέπει τη δημιουργία τέτοιου είδους κατάστασης θα συνιστά πράγματι «περιορισμ[ό] όσον αφορά την προσωρινή απασχόληση», ο περιορισμός αυτός θα μπορεί ευχερώς να θεωρηθεί δικαιολογημένος για τους λόγους γενικού συμφέροντος που παρατίθενται ρητώς στο άρθρο 4, παράγραφος 1, ήτοι για την προστασία των προσωρινά απασχολούμενων και την αποφυγή των καταχρήσεων.

57. Δεύτερον, οι συχνά επαναλαμβανόμενες τοποθετήσεις του ίδιου προσωρινά απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη καταστρατηγούν το ίδιο το βασικό περιεχόμενο των διατάξεων της οδηγίας και συνιστούν κατάχρηση της εν λόγω μορφής σχέσεων εργασίας. Επίσης, μεταβάλλουν (προδήλως) τη χρυσή τομή, την οποία επιτυγχάνει η οδηγία, μεταξύ της «ευελιξίας» για τους εργοδότες και της «ασφάλειας» για τους εργαζομένους (βλ. σημεία 36 και 37 των παρούσων προτάσεων), υπονομεύοντας την τελευταία.

58. Τρίτον, φρονώ ότι, εφόσον –σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη περίπτωση– δεν παρέχεται αντικειμενική επεξήγηση των λόγων για τους οποίους ο έμμεσος εργοδότης χρησιμοποιεί διαδοχικές συμβάσεις με αντικείμενο την τοποθέτηση προσωρινά απασχολούμενου, το εθνικό δικαστήριο υπέχει ιδιαίτερο καθήκον επαγρύπνησης (τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο όταν στον έμμεσο εργοδότη τοποθετείται, με τις επίμαχες διαδοχικές συμβάσεις, ο *ίδιος* προσωρινά απασχολούμενος). Επομένως, το εθνικό δικαστήριο οφείλει, *χωρίς* να υπερβαίνει τα όρια που θέτει η οδηγία, να εξετάζει –εντός του εθνικού νομικού πλαισίου και λαμβάνοντας υπόψη τις περιστάσεις της εκάστοτε υπόθεσης– κατά πόσον καταστρατηγείται *οποιαδήποτε* από τις διατάξεις της οδηγίας μέσω των διαδοχικών αυτών τοποθετήσεων.

59. Επομένως, κατά τον έλεγχο της τήρησης της υποχρέωσης που προβλέπεται στο άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104, το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη όχι μόνον την αρχή της ίσης μεταχείρισης όσον αφορά τους «όρους εργασίας και απασχόλησης», που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5, παράγραφος 1, αλλά και άλλες διατάξεις, όπως το άρθρο 6, παράγραφοι 1 και 2, που διευκολύνουν την πρόσβαση των προσωρινά απασχολούμενων σε μόνιμες θέσεις εργασίας.

²⁴ Απόφαση της 17ης Μαρτίου 2015, AKT (C-533/13, EU:C:2015:173, σκέψεις 23 και 32).

60. Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να εξεταστεί το σκεπτικό του Δικαστηρίου στην απόφαση Sciotto²⁵, στην οποία ο JH έχει στηρίξει σημαντικό μέρος της επιχειρηματολογίας του.

61. Η M. Sciotto, χορεύτρια μπαλέτου, παρείχε εργασία στο Fondazione Teatro dell'Opera di Roma δυνάμει πολλαπλών συμβάσεων ορισμένου χρόνου, οι οποίες ανανεώνονταν κάθε φορά ενόψει διαφόρων καλλιτεχνικών παραστάσεων που προγραμματίζονταν να διοργανωθούν κατά την περίοδο μεταξύ του 2007 και του 2011. Από τις συμβάσεις εργασίας της δεν προέκυπτε ότι υπήρχαν συγκεκριμένες τεχνικές απαιτήσεις ή απαιτήσεις σχετικές με την οργάνωση ή την παραγωγή, οι οποίες δικαιολογούσαν τη σύναψη των συμβάσεων αυτών για ορισμένο αντί για αόριστο χρόνο. Ως εκ τούτου, η M. Sciotto ζήτησε να αναγνωριστεί ο παράνομος χαρακτήρας των εν λόγω συμβάσεων εργασίας, να μετατραπεί η σχέση εργασίας της σε σύμβαση αορίστου χρόνου και να της επιδικαστεί αποζημίωση για τη ζημία που υπέστη.

62. Εφαρμοστέα πράξη του δικαίου της Ένωσης, στην υπόθεση αυτή, ήταν η συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70. Η ρήτρα 5 της εν λόγω συμφωνίας-πλαισίου προβλέπει τη θέσπιση συγκεκριμένων μέτρων για την αποτροπή της κατάχρησης που μπορεί να προκύψει από τη χρησιμοποίηση διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου²⁶. Όπως ρητώς επισήμανε το Δικαστήριο, «προκειμένου να αποτρέψει την κατάχρηση των διαδοχικών συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου, η ρήτρα 5, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαισίου επιβάλλει στα κράτη μέλη τη λήψη ενός τουλάχιστον *πραγματικού και δεσμευτικού* μέτρου από αυτά που απαριθμεί, εφόσον το εθνικό τους δίκαιο δεν περιλαμβάνει ισοδύναμα νομοθετικά μέτρα. Τα μέτρα που απαριθμούνται στο σημείο 1, στοιχεία α' έως γ', της εν λόγω ρήτρας αφορούν την ύπαρξη αντικειμενικών λόγων που δικαιολογούν την ανανέωση τέτοιων συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας [...]»²⁷. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι «όσον αφορά την έννοια των “αντικειμενικών λόγων”, αυτή πρέπει να θεωρείται ότι καλύπτει σαφείς και συγκεκριμένες περιστάσεις που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένη δραστηριότητα και που, κατά συνέπεια, μπορούν να δικαιολογήσουν στο ειδικό αυτό πλαίσιο τη σύναψη διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου. Οι περιστάσεις αυτές μπορούν να οφείλονται μεταξύ άλλων στην ιδιαίτερη φύση των καθηκόντων για την εκτέλεση των οποίων έχουν συναφθεί οι συμβάσεις αυτές και στα εγγενή χαρακτηριστικά των καθηκόντων αυτών ή, ενδεχομένως, στην επιδίωξη ενός θεμιτού σκοπού κοινωνικής πολιτικής εκ μέρους ενός κράτους μέλους»²⁸.

63. Υπό το πρίσμα του ανωτέρω νομοθετικού και νομολογιακού πλαισίου, το Δικαστήριο έκρινε ότι «διάταξη της εθνικής νομοθεσίας η οποία απλώς θα επέτρεπε *γενικά και αφηρημένα*, μέσω κανόνα προβλεπομένου σε νόμο ή κανονιστική πράξη, τη σύναψη διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου δεν θα ήταν σύμφωνη προς τις [εν λόγω απαιτήσεις]. Ειδικότερα, μια τέτοια αμιγώς τυπική διάταξη δεν καθιστά δυνατή τη συναγωγή αντικειμενικών και διαφανών κριτηρίων προκειμένου να ελεγχθεί αν η ανανέωση των συμβάσεων αυτών ανταποκρίνεται πράγματι σε μια γνήσια ανάγκη, είναι πρόσφορη προς επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και αναγκαία προς τούτο. Μια τέτοια διάταξη ενέχει συνεπώς πραγματικό κίνδυνο καταχρηστικής συνάψεως τέτοιων συμβάσεων και, ως εκ τούτου, δεν είναι συμβατή προς τον σκοπό και την πρακτική αποτελεσματικότητα της [συμφωνίας-πλαισίου για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70]»²⁹.

25 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018 (C-331/17, EU:C:2018:859, στο εξής: απόφαση Sciotto).

26 Η ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70 ορίζει, στο σημείο 1, ότι «για να αποτραπεί η κατάχρηση που μπορεί να προκύψει από τη χρησιμοποίηση διαδοχικών συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου, τα κράτη μέλη, ύστερα από διαβουλεύσεις με τους κοινωνικούς εταίρους σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία, συλλογικές συμβάσεις ή πρακτική, ή/και οι κοινωνικοί εταίροι, όταν δεν υπάρχουν ισοδύναμα νομοθετικά μέτρα, για την πρόληψη των καταχρήσεων λαμβάνουν κατά τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες ειδικών τομέων ή/και κατηγοριών εργαζομένων, ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα μέτρα: α) αντικειμενικούς λόγους που να δικαιολογούν την ανανέωση τέτοιων συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας· β) τη μέγιστη συνολική διάρκεια διαδοχικών συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου· γ) τον αριθμό των ανανεώσεων τέτοιων συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας».

27 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 32, η υπογράμμιση δική μου).

28 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 39).

29 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 40 και εκεί μνημονεύομενη νομολογία).

64. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ρήτρα 5 πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας δεν εφαρμόζονται στον κλάδο δραστηριότητας των ιδρυμάτων λυρικής τέχνης και συμφωνικής μουσικής οι κανόνες που διέπουν τις σχέσεις εργασίας και επιβάλλουν, σε περίπτωση καταχρηστικής σύναψης διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου, την αυτόματη μετατροπή της σύμβασης ορισμένου χρόνου σε σύμβαση αορίστου χρόνου, αν η σχέση εργασίας συνεχίζεται πέραν μιας συγκεκριμένης ημερομηνίας, όταν η εσωτερική έννομη τάξη δεν προβλέπει κανένα άλλο αποτελεσματικό μέτρο για την πάταξη των καταχρηστικών πρακτικών που διαπιστώνονται στον κλάδο αυτόν³⁰.

65. Στις γραπτές παρατηρήσεις του, ο JH υποστήριξε ότι η απόφαση Sciotto μπορεί να *εφαρμοστεί άνευ ετέρου* στην υπό κρίση υπόθεση.

66. Δεν μπορώ να δεχθώ το επιχείρημα αυτό. Είναι προφανές ότι η έκβαση της υπόθεσης Sciotto αποτελεί απόρροια της εφαρμογής διάταξης του δικαίου της Ένωσης η οποία είναι διαφορετικής φύσεως από το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104³¹. Συγκεκριμένα, η ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλασιού για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70 προβλέπει *ειδικές υποχρεώσεις*, που αποβλέπουν στην αποτροπή της κατάχρησης η οποία μπορεί να προκύψει από τη χρησιμοποίηση διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου. Το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104 προβλέπει μια *γενική υποχρέωση* αποτροπής των διαδοχικών τοποθετήσεων που αποσκοπούν σε καταστράτηγηση των διατάξεων της εν λόγω οδηγίας. Δεδομένου επίσης ότι η οδηγία 2008/104 θέτει μόνον ελάχιστες απαιτήσεις, δεν είναι δυνατόν να συναχθούν ερμηνευτικά από την οδηγία 2008/104 λεπτομερείς και ειδικές υποχρεώσεις –όπως η μέγιστη συνολική διάρκεια των διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ή ένας (μέγιστος) αριθμός ανανεώσεων των συμβάσεων αυτών–, παρόμοιες με τις ρητώς προβλεπόμενες στη ρήτρα 5 της συμφωνίας-πλασιού για την εργασία ορισμένου χρόνου που προσαρτάται στην οδηγία 1999/70.

67. Τούτου λεχθέντος, αξίζει επίσης να υπομνησθούν τα αποσπάσματα του σκεπτικού του Δικαστηρίου στην απόφαση Sciotto τα οποία έχουν γενικότερο χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο τόνισε ότι, «όταν το δίκαιο της Ένωσης δεν προβλέπει ειδικές κυρώσεις για την περίπτωση κατά την οποία διαπιστώνονται παρά ταύτα καταχρηστικές πρακτικές, εναπόκειται στις εθνικές αρχές να λαμβάνουν μέτρα που πρέπει όχι μόνον να ανταποκρίνονται στην αρχή της αναλογικότητας, αλλά και να είναι αρκούντως αποτελεσματικά και αποτρεπτικά για να εξασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα των κανόνων που έχουν θεσπιστεί κατ' εφαρμογή της [επίμαχης διάταξης του δικαίου της Ένωσης]. Επομένως, όταν έχει γίνει κατάχρηση διαδοχικών συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου, πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα εφαρμογής μέτρου που να παρέχει αποτελεσματικές και ισοδύναμες εγγυήσεις για την προστασία των εργαζομένων, ώστε να επιβάλλονται οι δέουσες κυρώσεις για την κατάχρηση αυτή και να εξαλείφονται οι συνέπειες της παραβάσεως του δικαίου της Ένωσης»³². Κατά πάγια νομολογία, «η απορρέουσα από οδηγία υποχρέωση των κρατών μελών να επιτύχουν το αποτέλεσμα το οποίο προβλέπει η οδηγία αυτή, καθώς και το καθήκον τους, βάσει του άρθρου 4 ΣΕΕ, να λαμβάνουν όλα τα γενικά ή ειδικά μέτρα που είναι κατάλληλα να διασφαλίσουν την εκπλήρωση της ως άνω υποχρεώσεως βαρύνει όλες τις αρχές των κρατών μελών εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων τους, περιλαμβανομένων και των δικαιοδοτικών αρχών»³³. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι «στο αιτούν

30 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 72 και διατακτικό).

31 Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει επίσης ότι η οδηγία 1999/70 και η οδηγία 2008/104 έχουν διαφορετικό πεδίο εφαρμογής. Συγκεκριμένα, οι σχέσεις εργασίας ορισμένου χρόνου ενός προσωρινά απασχολούμενου που τίθεται στη διάθεση έμμεσου εργοδότη από εταιρία προσωρινής απασχόλησης δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 1999/70. Βλ. απόφαση της 11ης Απριλίου 2013, Della Rocca (C-290/12, EU:C:2013:235, σκέψη 42).

32 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψεις 64 και 65).

33 Απόφασεις της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 67), και της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer κ.λπ. κατά Deutsches Rotes Kreuz, Kreisverband Waldhüt eV (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 67, στο εξής: απόφαση Pfeiffer).

δικαστήριο απόκειται να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει τις σχετικές διατάξεις του εθνικού δικαίου, *κατά το μέτρο του δυνατού* και όταν σημειώνεται *κατάχρηση* των διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου, κατά τρόπον ώστε να επιβάλλονται οι δέουσες κυρώσεις για την κατάχρηση αυτή και να εξαλείφονται οι συνέπειες της παραβάσεως του δικαίου της Ένωσης»³⁴.

68. Υπενθυμίζω επίσης ότι, στην απόφαση Pfeiffer³⁵, το τμήμα μείζονος συνθέσεως παρέσχε χρήσιμες διευκρινίσεις στα εθνικά δικαστήρια όσον αφορά την ορθή προσέγγιση που πρέπει να υιοθετείται κατά την εξέταση των συνεπειών διάταξης οδηγίας με άμεσο αποτέλεσμα στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών.

69. Συγκεκριμένα, «[μ]ολονότι η αρχή της σύμφωνης προς το [δίκαιο της Ένωσης] ερμηνείας του εθνικού δικαίου [...] αφορά πρωτίστως τις εσωτερικές διατάξεις που θεσπίστηκαν για τη μεταφορά της οικείας οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο, δεν περιορίζεται, πάντως, στην ανάλυση των διατάξεων αυτών, αλλά επιβάλλει όπως το εθνικό δικαστήριο λαμβάνει υπόψη του το σύνολο του εθνικού δικαίου για να εκτιμά σε ποιο μέτρο το δίκαιο αυτό μπορεί να τύχει τέτοιας εφαρμογής η οποία να μην καταλήγει σε αποτέλεσμα αντίθετο προς το σκοπούμενο από την οδηγία»³⁶. Εν ολίγοις, «η αρχή της σύμφωνης προς το [δίκαιο της Ένωσης] ερμηνείας επιτάσσει όπως το αιτούν δικαστήριο προβαίνει σε κάθε ενέργεια που εμπίπτει στην αρμοδιότητά του, λαμβάνοντας υπόψη τους κανόνες του εθνικού δικαίου, προκειμένου να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα της [επίμαχης οδηγίας]»³⁷.

70. Οι ανωτέρω εκτιμήσεις, εφαρμοζόμενες *mutatis mutandis* σε μια υπόθεση που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104, έχουν την εξής έννοια: i) εντός των ορίων που θέτει η οδηγία 2008/104, απόκειται στο κράτος μέλος να μεριμνήσει ώστε η εθνική έννομη τάξη να περιλαμβάνει κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης, προκειμένου να αποτραπεί η χρήση διαδοχικών τοποθετήσεων που αποβλέπουν στην καταστρατήγηση του προσωρινού χαρακτήρα των σχέσεων εργασίας οι οποίες εμπίπτουν στην οδηγία 2008/104· και ii) η αρχή της σύμφωνης προς το δίκαιο της Ένωσης ερμηνείας επιτάσσει όπως το αιτούν δικαστήριο προβαίνει σε κάθε ενέργεια που εμπίπτει στην αρμοδιότητά του, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των κανόνων του εθνικού δικαίου, προκειμένου να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα της οδηγίας 2008/104, επιβάλλοντας κυρώσεις για την επίμαχη κατάχρηση και εξαλείφοντας τις συνέπειες της παραβίασης του δικαίου της Ένωσης.

71. Υπό το πρίσμα των προεκτεθεισών εκτιμήσεων, συνάγω το συμπέρασμα ότι το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία: α) δεν θέτει όριο ως προς τις διαδοχικές τοποθετήσεις εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη· β) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης έκτακτου προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, την επίκληση τεχνικών λόγων ή λόγων που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργάνωσης ή αντικατάστασης εργαζομένων· γ) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης τέτοιου είδους συμβάσεων εργασίας, την προσωρινότητα των αναγκών παραγωγής του έμμεσου εργοδότη.

72. Ωστόσο, οι διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη, οι οποίες, συνολικά, υπερβαίνουν μια διάρκεια που μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ως «προσωρινή» και οι οποίες δεν πραγματοποιούνται στο πλαίσιο μόνιμης σύμβασης εργασίας μεταξύ του προσωρινά απασχολούμενου και της εταιρίας προσωρινής απασχόλησης καταστρατηγούν το ίδιο το βασικό περιεχόμενο των διατάξεων της οδηγίας 2008/104 και συνιστούν κατάχρηση της εν λόγω μορφής σχέσεων εργασίας. Η εκτίμηση των περιστάσεων αυτών απόκειται στο εθνικό δικαστήριο. Σε

34 Απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2018, Sciotto (C-331/17, EU:C:2018:859, σκέψη 69, η υπογράμμιση δική μου).

35 Απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψεις 107 έως 119).

36 Απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 115).

37 Απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 118). Βλ., επίσης, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Szpunar στην υπόθεση AKT (C-533/13, EU:C:2014:2392), οι οποίες αφορούσαν το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2008/104, σημείο 134. Στο σημείο 135 των προτάσεων αυτών, ο γενικός εισαγγελέας M. Szpunar τόνισε ότι η απουσία μέτρων μεταφοράς του άρθρου 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2008/104 στο εθνικό δίκαιο δεν εμποδίζει το αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των κανόνων εθνικού δικαίου, αν μπορεί διά της ερμηνευτικής οδού να καταλήξει σε λύση σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης.

περίπτωση κατάχρησης των διαδοχικών τοποθετήσεων, το καθήκον καλόπιστης συνεργασίας και η αρχή της σύμφωνης προς το δίκαιο της Ένωσης ερμηνείας επιτάσσει όπως το αιτούν δικαστήριο προβαίνει σε κάθε ενέργεια που εμπίπτει στην αρμοδιότητά του, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των κανόνων του εθνικού δικαίου, προκειμένου να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα της οδηγίας 2008/104, επιβάλλοντας κυρώσεις για την επίμαχη κατάχρηση και εξαλείφοντας τις συνέπειες της παραβίασης του δικαίου της Ένωσης.

Πρόταση

73. Προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο προδικαστικό ερώτημα του Tribunale ordinario di Brescia (πρωτοδικείου της Brescia, Ιταλία) ως εξής:

- Το άρθρο 5, παράγραφος 5, της οδηγίας 2008/104/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 19ης Νοεμβρίου 2008, δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία: α) δεν θέτει όριο ως προς τις διαδοχικές τοποθετήσεις εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη· β) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης έκτακτου προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, την επίκληση τεχνικών λόγων ή λόγων που άπτονται των αναγκών παραγωγής, οργάνωσης ή αντικατάστασης εργαζομένων· γ) δεν θέτει ως προϋπόθεση, για τη νομιμότητα της χρήσης τέτοιου είδους συμβάσεων εργασίας, την προσωρινότητα των αναγκών παραγωγής του έμμεσου εργοδότη.
- Οι διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη, οι οποίες, συνολικά, υπερβαίνουν μια διάρκεια που μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ως «προσωρινή» και οι οποίες δεν πραγματοποιούνται στο πλαίσιο μόνιμης σύμβασης εργασίας μεταξύ του προσωρινά απασχολούμενου και της εταιρίας προσωρινής απασχόλησης καταστρατηγούν το ίδιο το βασικό περιεχόμενο των διατάξεων της οδηγίας 2008/104 και συνιστούν κατάχρηση της εν λόγω μορφής σχέσεων εργασίας. Η εκτίμηση των περιστάσεων αυτών απόκειται στο εθνικό δικαστήριο.
- Σε περίπτωση κατάχρησης των διαδοχικών τοποθετήσεων, το καθήκον καλόπιστης συνεργασίας και η αρχή της σύμφωνης προς το δίκαιο της Ένωσης ερμηνείας επιτάσσει όπως το αιτούν δικαστήριο προβαίνει σε κάθε ενέργεια που εμπίπτει στην αρμοδιότητά του, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των κανόνων του εθνικού δικαίου, προκειμένου να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα της οδηγίας 2008/104, επιβάλλοντας κυρώσεις για την επίμαχη κατάχρηση και εξαλείφοντας τις συνέπειες της παραβίασης του δικαίου της Ένωσης.